

Олена ВОЛКОВА,
аспірантка Інституту держави
і права ім. В. М. Корецького
НАН України

Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи

Співвідношення людина–держава–право є однією з одвічних проблем і в теорії прав людини, і в теорії держави й права загалом. Вона постає в усіх дисциплінах юриспруденції. Людина на основі природного права має право бути суддею у своїй власній справі; і в частині, що стосується права на думку, вона ніколи ним не поступається. Але яка користь їй від свого суддівства, якщо вона не має достатньо змоги для відновлення свого права? Тому вона депонує це право у спільне надбання суспільства і стає під захист сили суспільства, частиною якого є, віддаючи їй перевагу та доповнюючи нею свою власну силу [1, с. 476].

На початок XXI ст. статус соціально-правової держави мають практично всі не лише західні, а й пост-соціалістичні країни Східної Європи і СНД, зокрема й Україна. Слід констатувати, що сьогодні рівень теоретично осмислення соціально-правової держави і права людини на гідне існування є досить високим як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Щоправда, в тій і в тій переважають роботи, присвячені і правовому, й соціальному аспектам держави, взятим окремо. Значно менше написано про соціально-правову державу як таку, тобто про державу, що є живою єдністю цих двох начал, їх органічний синтез, що дає життя фактично новому різновиду сучасної правової державності, якою є соціально-правова держава й породжуване нею право людини на гідне існування [4, с. 4].

Отже, метою цього дослідження є вивчення ключових моментів становлення соціальної правової держави саме в аспекті прав особи, а також з'ясування особливостей, якими характеризується соціальна правова держава на сучасному етапі правового розвитку.

В антології лібералізму провідні вітчизняні науковці, на нашу думку, дають дещо радикальне, але слушне визначення, характеризуючи поняття держави: «Держава, вдаючись до страт, робить те, від чого холоде кров у жилах людини: вона планомірно й методично здійснює вбивства. Держава – це організація економічно сильних і заможних для придушення й експлуатації економічно слабких і незаможних. Держава – це несправедливі війни, що призводять до підкорення та поневолення слабких і невеликих народностей великими й могутніми націями. Держава завжди ґрунтується на силі та саме її вона ставить понад усе; як утілення сили, вона вимагає від усіх поклоніння перед нею».

Однією з ознак сучасної держави є втрата нею міцної класової організації. Різні класи поступово «розчиняються» у загальній соціальній організації громадянського суспільства, виникає дедалі більше можливостей для переходу людей з одного класу в інший. Держава припиняє бути знаряддям забезпечення класового панування, а отже, цілковито втрачає свій експлуаторський характер, стає державою соціальною. Сутністю цього типу держави є об'єднання всіх соціальних груп населення, націй і народностей в єдине ціле, яке визначається поняттям «громадянське суспільство». Принципова її відмінність від попередніх типів експлуаторської держави полягає

в тому, що основною її метою є забезпечення захисту й обслуговування інтересів усього суспільства загалом, а не певної його частини. Така держава побудована на визнанні прав, свобод і законних інтересів людини як вищої цінності, пріоритеті прав людини над інтересами інших учасників суспільних відносин (суб'єктів господарювання, державних органів, посадових осіб тощо) [8, с. 132].

Варто звернути увагу на те, що в умовах сьогодення саме правова держава є важливим етапом у розширенні свободи суспільства та людини (зокрема, її прав). Слід підкреслити, що концепція правової держави має тривалу й повчальну історію. Ще за давніх часів почався пошук справедливості, принципів, форм і конструкцій взаємозв'язку, взаємодії та взаємодоповнення влади і права. Погляди на державу і право, місце й роль останнього в суспільстві поступово викристалізували ідею розумності й справедливості такої форми політичної влади, за якої життя людей регулюється правом, котре за підтримки державної влади стає самостійною владною силою. Держава, державні структури та посадові особи з допомогою права упорядковуються процедурно. Діяльність державного апарату чітко регламентується правом; навіть структури, від яких залежить прийняття тих чи тих законів, не мають права самочинно, без певних процедур змінювати закони. Розуміння держави як організації на основі права публічної влади і є основною ідеєю правової держави. Такі ідеї вже в античний період розвитку державності висловлювали філософи й правознавці. Теоретично в концепцію правової держави ці ідеї було оформлено значно пізніше – під час боротьби проти феодалного свавілля, а також початку й розвитку буржуазних революцій та утвердження нового ладу. Отже, ідеї панування права в суспільстві, пов'язаності держави, її органів та посадових осіб правом виникли за античних часів, розвивались і доповнювалися вченнями про демократію; республіканську форму правління; конституціоналізм; права і свободи людини; народний суверенітет; панування права і закону та рівноправність усіх перед ними; поділ влади й незалежність суду [2, с. 438–467].

Практичне значення концепції правової держави зумовлюється тим, що вона концентрує, втілює прогресивні здобутки людства у державно-правовій сфері. Вже саме поняття правової держави є загально-

цивілізаційним надбанням, загальнолюдською цінністю політико-юридичної практики.

До цієї концепції звертаються нині в різних життєвих ситуаціях, зокрема під час організації політичних партій, інших громадських об'єднань, формування їхніх політичних вимог, розробки програмних документів, проведення публічних політичних акцій – виборів, мітингів, демонстрацій, заснування друкованих органів, видання та застосування законів тощо.

Концепція правової держави дає відправні гуманістичні орієнтири для вдосконалення й розвитку сучасної демократичної держави (зокрема, в Україні), спрямовує у відповідний спосіб основні напрями діяльності різних державних органів.

Ця концепція може слугувати громадянам як ідеологічне джерело їхніх очікувань і сподівань стосовно держави, для обґрунтування побажань, рекомендацій, вимог до її правової політики та забезпечення основних прав і свобод [7, с. 26].

Правова держава – це держава, обмежена у своїх діях законами, що захищають свободу та інші права особи, підпорядковують владу волі суверенного народу.

Ю. Шемшученко слушно наголошує: правовою є держава, яка функціонує на засадах верховенства права і закону й де реально забезпечуються права та свободи людини й громадянина.

Аналізуючи умови становлення ідей та принципів правової держави, можна упевнено казати, що це поняття не могло б скластися без таких «ушляхетнених» властивостей, як права людини, «людський вимір» державності. Тому у своєму становленні та розвитку права людини й правова держава нероздільні. Верховенство права та пріоритет прав людини – це не просто властивості, якості правової держави, що в кінцевому підсумку є її метою, якій підпорядковані усі інші її характеристики [6, с. 78]. Б. Кістяківський зауважує, що це найважливіша властивість правової держави, зазначивши, що здійснення невід'ємних прав людини й громадянина – неодмінна умова будь-якого політичного, правового й соціального прогресу. Тому вона має бути основоположною в будь-якій теорії, аби виробити взаємовідносини особи й влади.

Правовою, на думку П. Рабіновича, є держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону й захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Слід наголосити, що основні права людини може бути визнано, безперечно, тільки в демократично організованому суспільстві. Однак до провідних характеристик такого суспільства належить не тільки домінування в ньому волі більшості населення, а й визнання та захищеність, непорушність основних прав усіх осіб, включаючи й тих, що становлять його меншу частину. Тому й правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки у суспільстві, де є справжня демократія, тобто повновладдя більшості з дотриманням прав меншості.

Такої демократії найбільше відповідає визначення «соціальна» (суспільна, народна). А держава, яка існуватиме в такому суспільстві, відповідно й буде державою соціальної демократії. І навпаки, повноцінна держава соціальної демократії не може не створювати необхідних умов для здійснення та захисту основних прав людини, тобто не може не набувати ознак держави правової. Цим і зумовлюється природний, органічний зв'язок процесів формування правової держави й утворення держави соціальної демократії [7, с. 31].

В умовах сьогодення правова держава є формою обмеження авторитаризму влади правами та свободами людини. Саме тому пріоритет прав людини стосовно держави є первинною ознакою правової держави [3, с. 83]. Всі інші її ознаки служать здійсненню свобод та прав людини. Метою правової держави є забезпечення меж свободи індивіда, неприпустимість змен-

шення рівня свободи, обмеженого правом, заборона порушення права та неможливість застосування силових засобів, що не ґрунтуються на праві.

Розвиток суспільства зумовив можливість встановлення нових параметрів відносин між державою й особою, що пов'язувалися б з обов'язком держави вживати заходів та сприяти забезпеченню прав людини «нового покоління». Так виникає ідея соціальної держави, що є новим станом розвитку правової держави в нових історичних умовах. Принцип соціальної держави в тій чи іншій формі відображений у конституціях багатьох країн. Він пов'язаний з необхідністю гарантувати економічні та культурні права населення. Питання про необхідність соціальної орієнтації держави, поступового гарантування прав «другого покоління» визнається міжнародною спільнотою. Однак можливості певної держави реально захищати права цієї групи залежать від стану розвитку економіки, бо соціальна функція може здійснюватися в повному обсязі за умови високого рівня економічного розвитку, що дає можливість перерозподіляти засоби та ресурси, зберігаючи свободу ринкових відносин і підприємництва. Як підкреслює С. Алексєєв, саме виникнення та зміст ідеї соціальної держави пов'язується в літературі (і це цілком логічно) насамперед з концепцією прав людини «другого покоління», із «обов'язком держави вживати заходів, що сприяють забезпеченню прав людини «нового покоління».

Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, а в ідеалі – приблизно однакових стартових можливостей для реалізації життєвої мети, розвитку особи; основним принципом та характеристикою такої держави є конституційне гарантування прав і свобод людини і громадянина.

В енциклопедичній літературі соціальну державу визначають як сучасний тип демократичної державності, який формується й розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки та демократичної політичної системи. Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримку незабезпечених громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві тощо. Термін «соціальна держава» акцентує увагу на одній з важливих функцій держави – її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення. Уперше принцип соціальної держави закріплено у ст. 20 Конституції ФРН 1949 року та ст. 1 Конституції Франції 1958 року. У 1960–1980-х рр. його взяли на озброєння більшість розвинених країн Заходу, а в 1990-х – закріпили майже всі конституції постсоціалістичних держав. Це стосується й України. За Конституцією (ст. 1) Україна є соціальна держава, а людина, її життя, здоров'я, честь і гідність визнаються найвищими соціальними цінностями.

Для з'ясування характерних рис та особливостей соціальної держави варто звернутися до моделей соціальної держави. Найвідомішою в літературі є тричленна класифікація, що була запропонована 1977 року англійськими вченими-суспільствознавцями Н. Фурнісом і Т. Тілтоном. Вони виокремлюють, по-перше, «позитивну державу», де соціальне забезпечення ґрунтується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Соціальна політика в цьому разі є лише засобом контролю, «амортизатором» соціальних конфліктів, а на соціальні потреби припадає доволі незначна частка державного бюджету. З юридичного погляду, ця модель характеризується відсутністю розвиненої системи соціального законодавства, натомість діють численні програми соціальної підтримки населення, до яких постійно вносяться поточні коригування. Тобто «позитивна держава» (США, Австралія) – це, власне, класична неоліберальна, «залишкова» модель соціальної держави. Другий

різновид – власне «соціальна держава» («держава соціальної безпеки»), що провадить політику повної зайнятості, забезпечує всім громадянам гарантований мінімальний рівень життя та рівність шансів, але аж ніяк не матеріальну рівність (Велика Британія, Франція, Греція). Якщо в «позитивній державі» у юридичному аспекті визнається лише право на соціальну допомогу, розмір і характер якої встановлюється самою державою, то в «державі соціальної безпеки» громадянам гарантується право оскарження конкретних державних рішень чи соціальної політики держави взагалі, якщо вони не відповідають загально визначеним нормам добробуту й не забезпечують встановленого реального мінімального рівня життя для кожного члена суспільства. Третій різновид – «держава загального добробуту», в якій забезпечується рівність, кооперація й солідарність членів суспільства. Соціальна політика щодо всіх без винятку є однаковою. Характерними рисами такої моделі є зменшення різниці в заробітній платі, повна зайнятість, забезпечення трудящим домінуючого становища в політиці (Швеція, Нідерланди).

Проте це тільки моделі, які не було цілком реалізовано в жодній країні світу, що свідчить лише про певні тенденції розвитку державної соціальної політики.

На думку вітчизняних правознавців, основними принципами соціальної держави є справедливість, повага до гідності людини, відповідальність, подолання формально-юридичної рівності з метою усунення значних розбіжностей між матеріальними статусами індивідів. Реалізувати їх можна лише на основі вже сформованих і випробуваних на практиці принципів правової держави. Метою соціальної держави є не усунення нерівності, а «вирівнювання нерівності» шляхом ліквідації різниці в майновому становищі, підвищення соціального статусу індивіда та забезпечення реальності наданих йому прав.

Завдання формування соціальної держави не підкріплене нині самим правом і системою прав людини. Виникає ситуація, коли соціальна держава розглядається не як новий стан розвитку правової держави, а як спосіб організації суспільства в умовах правової зарегламентованості й нестабільності, правового нігілізму та неповаги до прав людини. Ситуацію, що склалася, можна врегулювати за умови реалізації таких завдань, які стосуються сфери прав і свобод людини:

- 1) підвищення рівня розвитку економіки країни, формування «середнього» прошарку власників;
- 2) віднайдення достатньої кількості коштів для реалізації соціальних програм;
- 3) відновлення поваги до таких духовних орієнтирів суспільства, як справедливість, рівність, моральність;
- 4) формування нової концепції взаємодії держави та людини, основу якої становить їхня взаємна відповідальність;
- 5) урахування в діяльності держави особливостей культурного поля країни, її традицій, звичаїв і менталітету нації;
- 6) формування соціальної політики, заснованої на врахуванні об'єктивних умов життєдіяльності суспільства;
- 7) підвищення ролі функції соціального захисту населення;
- 8) урахування державою особливостей та виняткового значення в житті суспільства науки й культури, які мають залишатися поза ринковими відносинами;
- 9) забезпечення соціальної справедливості, рівноправності, моральності у відносинах між людьми;
- 10) формування суспільної свідомості на основі принципів поваги до особистості та пошуку цінностей, на які має орієнтуватися нове суспільство [5, с. 113–114].

Лише на основі реалізації згаданих завдань можливе забезпечення соціальних, економічних і культурних прав індивідів, формування демократичного правового суспільства.

Незадовільний стан справ в економіці України є, безперечно, чи не основною перешкодою на шляху побудови на її теренах соціальної держави. Адже центральним у системі завдань такої держави є забезпечення реальних гарантій реалізації прав людини «другого покоління». У свою чергу, рівень здійсненості соціальних та економічних прав громадян тісно пов'язаний з наявністю в держави достатніх фінансово-матеріальних ресурсів. Через брак останніх відповідні положення нормативно-правових актів, зокрема, ст. 43, 46, 47, 48 Конституції України, є лише привабливими деклараціями.

Отже, ми можемо говорити, що в умовах сьогодення саме правова, соціальна держава з розвиненим громадянським суспільством є важливим етапом у розширенні свободи особи (зокрема, її прав).

Правова держава є реальним утіленням конституційної державності, в основі якої – саме прагнення захисту людини від будь-якого свавілля та посягання на права й свободи. Така держава є також гарантом індивідуальної свободи особи та її основних прав.

Основні права особи, зокрема соціальні, можуть визнаватися, безперечно, тільки в демократично організованому суспільстві.

Сучасна соціальна держава являє собою державу, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожній людині прожитковий мінімум для гідного існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

Провідною ознакою сучасної соціальної держави є закріплення на конституційному рівні соціальних прав особи, й тому саме від обсягу наданих їй соціальних прав, їх гарантованості та захисту повністю залежить «соціальність» Української держави.

Джерела

1. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор. С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.
2. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.
3. *Кириленко В. М., Куракін О. М.* Теорія держави і права. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
4. *Николаенко И. Н.* Социально-правовое государство и право человека на достойное существование: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. Н. Николаенко. – М., 2008. – 194 с.
5. *Оніщенко Н. М.* Філософсько-правові засади процесу взаємодії «людина – право» // Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи. – К.: Юридична думка, 2008. – 320 с.
6. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева – член-кор. РАН, доктор юридических наук. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2001. – 573 с.
7. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.
8. *Філонов О. В.* Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навч. посіб. / О. В. Філонов, В. М. Суботін, В. В. Пашутін, І. Я. Тодоров. – К.: Знання, 2008. – 215 с.